

Зловживання правом: аналіз наукових поглядів та авторське трактування окремих проблем

Abuse of right: analysis of scientific views and author's interpretation of certain problems

Олег Ганьба

Ключові слова:

зловживання правом, суб'єктивні права, суб'єктивні обов'язки, службові повноваження, суб'єкт, ознаки, правопорушення.

Key words:

abuse of right, subjective rights, subjective obligations, official powers, subject, evidence, offenses.

Актуальність дослідження. Революція гідності заклала фундаментальні основи нової української ідеї: гідності, свободи й орієнтації на кращі європейські та світові демократичні цінності¹. Тому в нових умовах державного будівництва та здійснення ефективних політичних, економічних, правових та інших реформ гостро постають питання боротьби з корупцією, організованою злочинністю та іншими видами правових відхилень, до яких належить і зловживання правом.

Суспільна небезпека зазначеного виду правових аномалій полягає в тому, що вони в поєднанні з іншими правовими відхиленнями створюють сприятливі умови для формування та вдосконалення стійких корупційних схем у різноманітних сферах діяльності держави і суспільства. Зловживання правом не просто виявити, вони менш помітні, завуальовані, у багатьох випадках вчиняються професійними службовцями системно, з використанням ними не тільки своїх суб'єктивних прав, а й службових повноважень. Суспільна небезпека таких правових відхилень полягає ще й у тому, що багато з них переростають у конкретні види правопорушень, у тому числі тяжкі злочини².

Тому необхідність подальших наукових досліджень категорії «зловживання правом», як і проблем його попередження в умовах повсякденного життя суспільства і держави, є очевидною.

Теоретична основа роботи. Дослідженню нагальних проблем зловживання правом приділяли та приділяють увагу такі вітчизняні й зарубіжні науковці, як М. Агарков, Д. Бакаєв, Т. Боднар, О. Вдовичен, В. Грибанов, В. Резнікова, О. Скакун, М. Хміль, Г. Чувакова, Т. Яценко та ін.

Наукові праці зазначених та інших вчених склали теоретичну й методологічну основу цього дослідження.

У своїх наукових роботах сучасні вчені та науковці минулих часів по-різному, інколи діаметрально протилежно трактують зловживання правом як правову категорію, що і породило декілька наукових підходів з цього приводу. Окрім того, більшість дослідників по-різному визначають його місце серед інших явищ правового буття, інколи ототожнюючи зловживання правом з правопорушеннями тощо.

Отже, **метою нашого дослідження** є аналіз наявних наукових підходів щодо пропонованих понять зловживання правом, визначення його місця серед інших видів правової поведінки, характеристика відмінностей зазначеної категорії від інших видів правових аномалій.

Маємо на меті також запропонувати власне визначення та додаткові ознаки досліджуваного явища. Саме викладені проблеми визначають завдання нашого дослідження.

¹ Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

² Скакун О. Теорія права і держави: [підручник] / О. Скакун. – 4-те видання допов. і перероб. – К.: Алерта, 2014. – С. 459–461.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науці сформувалися декілька напрямків щодо трактування категорії «зловживання правом» і визначення її місця серед інших різновидів правової поведінки.

Одні науковці взагалі заперечують існування зазначеного явища (М. Агарков, С. Братусь, М. Малєїн та ін.), пояснюючи це тим, що особа, яка зловживає своїм суб'єктивним правом, виходить за межі права. Отже, право закінчується там, де починається його зловживання, тому, на їх думку, сам термін «зловживання правом» є безглуздом і суперечливим^{3, 4, 5}. Зазначена позиція є досить застарілою, тому фактично не підтримується сучасними науковцями.

Представники другого напрямку визначають зловживання правом як особливий різновид правопорушення (А. Волков, В. Грибанов, І. Покровський та ін.). Вони наголошують на тому, що особа, реалізуючи своє суб'єктивне право, використовує такі недозволені способи та форми його реалізації, у результаті яких завдається шкода іншим суб'єктам права^{6, 7, 8}.

Представники третьої позиції розглядають зловживання правом як формально правомірну поведінку, проте аморальну за способами здійснення всупереч призначенню суб'єктивного права, яка не приносить ніякої користі ні державі, ні суспільству, ні особі. Тут зловживання правом розглядається як нерозумне, несумлінне здійснення права, у якому проглядається антисоціальна спрямованість дій уповноваженого суб'єкта⁹.

Найбільш привабливою, на нашу думку, є четверта позиція, згідно з якою зловживання правом розглядається як різновид правової поведінки. Так, В. Лазарєв наголошує на тому, що зловживання правом не може кваліфікуватися як правопорушення, оскільки воно є різновидом діянь неправового характеру, своєрідним відхиленням від правопорядку¹⁰.

Зловживання правом, як слушно зазначає В. Резнікова, повністю відповідає всім ознакам правової поведінки¹¹. Однак воно не позбавлене і власних самостійних ознак, які подаються у працях багатьох науковців^{12, 13, 14, 15}.

До ознак зловживання правом належать такі:

- наявність суб'єктивних прав у конкретного суб'єкта і використання їх не за призначенням;
- таке зловживання здійснюється умисно;
- настання негативних юридичних наслідків (шкоди) або загрози їх настання;
- відсутність прямого порушення приписів норми права;
- у ході зловживання правом порушується не «літера», а «дух» права, його принципи, ідея та ін.

Проте зазначений перелік варто, на наш погляд, доповнити ще деякими суттєвими ознаками.

Так, вважаємо, що зловживання правом є межовою поведінкою, оскільки знаходиться на межі між правомірною та протиправною поведінкою (правопорушенням). Вона не є вже правомірною, оскільки

³ Агарков М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве / М. Агарков // Известия АН СССР, Отделение экономики и права. – 1946. – № 6. – С. 427.

⁴ Братусь С. О пределах осуществления гражданских прав (ст. 5 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик) / С. Братусь // Правоведение. – 1967. – № 3. – С. 82.

⁵ Малєїн Н. Юридическая ответственность и справедливость / Н. Малєїн. – М.: Манускрипт, 1992. – С. 160.

⁶ Волков А. Злоупотребление гражданскими правами. Проблемы теории и практики / В. Волков. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – С. 258.

⁷ Грибанов В. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – М.: Статут, 2011. – С. 47.

⁸ Покровський І. Основные проблемы гражданского права / И. Покровский. – М.: Статут, 1998. – С. 118.

⁹ Одегал Е. Соотношение понятий «злоупотребления правом» и «правонарушения» / Е. Одегал // Юрис. – 2007. – № 1. – С. 10.

¹⁰ Общая теория права и государства: [учебник] / под ред. В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2001. – С. 153.

¹¹ Резнікова В. Зловживання правом: поняття та ознаки / В. Резнікова // Університетські наукові записки. – Хмельницький: Хмельниц. ун-т управ. та права, 2013. – № 1 (45) – С. 29.

¹² Бакаєв Д. Природа зловживання правом у правовій доктрині України / Д. Бакаєв // Наук. вісник Нац. універ. біоресурсів і природокорист. України. – 2013. – Вип. 182. – Ч. 1. – С. 37–38.

¹³ Шишлов Л. До питання про поняття та сутність зловживання правом / Л. М. Шишлов // Український юридичний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radnuk.info/statti/249-tiorua-gov/14812-2011-01-19-03-16-54.html>.

¹⁴ Вдовичен О. Поняття зловживанням правом / О. Вдовичен // Право і суспільство. – 2008. – № 4. – С. 49.

¹⁵ Полянський Т. Зловживання правом (загальнотеоретичний аналіз) / Т. Полянський // Право України. – 2010. – № 10. – С. 131–132.

не приносить користі особі, суспільству чи державі, а значить не є сукупно корисною, проте вона ще не є правопорушенням, тому що при зловживанні правом відсутнє пряме порушення норм об'єктивного права. Отже, зловживання правом є самостійним видом правової поведінки, адже в ньому відсутні як склад правомірної поведінки (відсутня сукупна користь як елемент суб'єктивної сторони), так і склад правопорушення (відсутність прямого порушення дозволів чи заборон, викладених у нормах об'єктивного права, що є елементом об'єктивної сторони складу правопорушення). При цьому зберігається значна вірогідність переростання (трансформації) зловживання правом у правопорушення.

Серед головних причин такої трансформації можна назвати такі:

Завуальованість зловживань правом через їх прихованість, замаскованість, що породжує в суб'єкта відчуття безкарності, уседозволеності. Це викликає спокусу скористатися його результатами на свою користь, що призводить до конкретних правопорушень. Наприклад, списання товаро-матеріальних цінностей на «усушку» або інші природні втрати за максимально допустимими нормами з метою запобігання вірогідній нестачі. Штучно створений у результаті такого списання надлишок може перерости у його привласнення, що вже містить склад правопорушення.

Наявність колізій і прогалин у чинному законодавстві, що створює благодатний ґрунт для зловживань правом і переростання їх у конкретні правопорушення.

Відсутність у нормативно-правових актах (особливо в підзаконних) прямої заборони зловживання правом і юридичної відповідальності за неналежне виконання службових обов'язків, також сприяє укоріненню зловживань правом і переростанню їх у злочини та інші правопорушення.

Наявність значної кількості диспозитивних норм, які дають можливість застосовувати суб'єктивні права або службові повноваження на власний розсуд, що породжує довільне використання їх не за призначенням, усупереч духу, ідеї та принципам права. Як слушно зауважує Д. Бакаєв, чим ширші межі довірного розсуду, надані правовою нормою, тим вірогідніша можливість зловживання правом¹⁶. Це також сприяє переростанню зловживання правом у правопорушення.

Низький рівень соціального захисту та проживання осіб на межі (або за межею) бідності більшості населення держави, що спонукає їх до пошуку інших шляхів (у тому числі незаконних) для поліпшення свого матеріального становища.

Зазначений стан речей породжує різноманітні зловживання правом, вірогідність переростання яких у правопорушення надзвичайно висока. Наприклад, зловживання правом нерідко застосовується з метою примушення зобов'язаної особи до матеріального або фінансового заохочення уповноваженої особи, від якої залежить прийняття законного рішення на користь цієї особи. До способів такого стимулювання можна віднести безпричинну затримку в зоні митного контролю представниками митних органів окремих громадян або транспортних засобів; зволікання у видачі будь-якої довідки державним чиновником або умисне перенесення дати такої видачі на останній день дозволеного терміну; надмірна прискіпливість до реквізитів первинних документів, потрібних для отримання ліцензії та ін.

Можливий і зворотний варіант: переростання зловживання правом у правомірну поведінку в результаті можливих погроз від заінтересованої сторони або посилення службового контролю, що викликало в суб'єкта зловживання відчуття страху перед відповідальністю або загрози втрати довіри з боку керівництва. До інших причин зворотної трансформації зловживання правом у правомірну поведінку можна віднести підвищення заробітної плати; введення додаткових бонусів стимулювання за якісне виконання службових обов'язків; оголошення особі перспектив кар'єрного зростання; запровадження конкурсного способу обіймання відповідальних посад; введення особливих санкцій за зловживання правом (оголошення службовій особі про втрату довіри, перевірка на поліграфі тощо).

Про можливість такої трансформації майже ніхто з науковців навіть не згадує у своїх дослідженнях, хоча переростання зловживання правом у правомірну поведінку є позитивною тенденцією для суспільства, держави або особи, тому потребує всілякого стимулювання та додаткових наукових досліджень.

Мало хто з науковців наголошують на такій ознаці зловживання правом, як зловживання службовими повноваженнями відповідними посадовими особами, що часто відбувається в публічній сфері дії права.

¹⁶ Бакаєв Д. Зловживання правом як форма реалізації розсуду в праві / Д. Бакаєв // Публічне право. – 2013. – № 2 (10). – С. 299.

У наукових працях здебільшого йдеться про зловживання суб'єктивними правами, проте, на нашу думку, такі зловживання більш характерні для приватної сфери дії права, де суспільна шкода від них значно менша.

На можливість зловживання службовими повноваженнями вказує П. Курис, який зауважує, що держава в міжнародних відносинах може як порушувати межі дозволеної поведінки, так і перевищувати свої повноваження, що є зловживанням правом¹⁷.

О. Вдовичен наголошує, що зловживання суб'єктивними правами, владними повноваженнями – це використання їх усупереч цільовому призначенню¹⁸.

Г. Чувакова, характеризуючи види зловживань правом, зазначає, що до протиправних належать тільки такі зловживання, які здійснюються суб'єктами, що реалізують свої суб'єктивні права і владні повноваження¹⁹.

Науковець Г. Оніщенко, перераховуючи суб'єктів зловживання правом, серед інших називає державні органи й посадових осіб, чим дотично підтверджує можливість зловживання ними службовими повноваженнями²⁰.

Проте майже ніхто з дослідників не звертають увагу на те, що в кризових умовах життєдіяльності держави та затяжного військового протистояння на сході України суспільна шкода від зловживання службовими повноваженнями різноманітними посадовими особами значно вища, ніж від зловживання суб'єктивними правами фізичними особами у сфері приватного права. Це пояснюється насамперед тим, що при зловживанні службовими повноваженнями шкода має, як правило, економічний або організаційний характер, вона масштабніша і здебільшого завдається державі або суспільству в цілому. Тому, без сумніву, зазначений вид зловживання правом потребує окремого, більш глибокого, деталізованого дослідження.

Викликає сумніви і доцільність поділу зловживання правом на правомірне і протиправне, або з ознаками правомірності та протиправності^{21, 22}. Такий поділ спричиняє ототожнення протиправного зловживання правом зі службовим правопорушенням, об'єктивна сторона складу якого характеризується протиправним використанням спеціальним суб'єктом своїх прав і службових повноважень для скоєння правопорушення. Як влучно наголошує Є. Одегнал, така позиція є не зовсім коректною, оскільки призводить до втрати самостійності та ціннісної єдності інституту зловживання правом.

Окрім сказаного, зазначений поділ суперечить і загально визнаній позиції щодо можливості переростання (трансформації) зловживання правом у правопорушення, оскільки з визнанням існування протиправного зловживання правом таке переростання втрачає будь-який смисл.

Отже, підбиваючи підсумок викладених у цій статті положень, пропонуємо авторське визначення категорії «**зловживання правом**». Це особливий вид межової правової поведінки різних учасників правовідносин, який полягає у здійсненні ними своїх суб'єктивних прав або службових повноважень не за призначенням, недозволеними способами, у результаті чого порушуються не приписи норм об'єктивного права, а дух, принципи та ідея права, чим завдається шкода державі, суспільству або особі.

Як висновок варто зазначити, що складність, суперечливість і багатоманітність такого явища, як зловживання правом, потребує подальших досліджень його ознак, проявів, місця серед інших видів правових аномалій та механізму запобігання.

¹⁷ Курис П. Международные правонарушения и ответственность государства / П. Курис. – Вильнюс : Минтис, 1973. – С. 241.

¹⁸ Вдовичен О. Законодавче закріплення категорії зловживання правом / О. Вдовичен // Адвокат. – 2009. – № 2 (101) – С. 33.

¹⁹ Чувакова Г. Зловживання правом як вид правових аномалій / Г. Чувакова // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 60. – С. 443.

²⁰ Оніщенко Г. Проблема існування категорії «зловживання правом» / Г. Оніщенко // Юридичний журнал. – 2007. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2551>.

²¹ Тихонович Л. Зловживання правом у сфері трудових відносин як моральна проблема / Л. Тихонович // Зб. наук. праць Харківськ. нац. пед. унів. ім. Г. Сковороди. Серія «Право». – 2012. – Вип. 18. – С. 23.

²² Мілетич О. Проблеми юридичної кваліфікації категорії «зловживання правом»: загальнотеоретичний аспект / О. Мілетич // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 62.

Анотація

У роботі проаналізовано головні наукові підходи щодо визначень і трактування зловживання правом, його ознак та місця серед інших видів правової поведінки. Запропоновані додаткові ознаки цього явища та викладено його авторське визначення.

Summary

Main scientific approaches to the definitions and interpretation of abuse of right, its features and place among other types of legal behavior have been analyzed in the article. Additional characteristics and author's definition of this phenomenon have been suggested.

Використана література:

1. Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
2. Скакун О. Теорія права і держави : [підручник] / О. Скакун. – 4-те видання допов. і перероб. – К. : Алерта, 2014. – 524 с.
3. Агарков М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве / М. Агарков // Известия АН СССР, Отделение экономики и права. – 1946. – № 6. – С. 424–436.
4. Братусь С. О пределах осуществления гражданских прав (ст. 5 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик) / С. Братусь // Правоведение. – 1967. – № 3. – С. 79–86.
5. Малейн Н. Юридическая ответственность и справедливость / Н. Малейн. – М. : Манускрипт, 1992. – 204 с.
6. Волков А. Злоупотребление гражданскими правами. Проблемы теории и практики / В. Волков. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 464 с.
7. Грибанов В. Осуществление и защита гражданских прав / В. Грибанов. – М. : Статут, 2011. – 411 с.
8. Покровский И. Основные проблемы гражданского права / И. Покровский. – М. : Статут, 1998. – 353 с.
9. Одегнал Е. Соотношение понятий «злоупотребления правом» и «правонарушения» / Е. Одегнал // Юрис. – 2007. – № 1. – С. 8–12.
10. Общая теория права и государства : [учебник] / под ред. В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2001. – 520 с.
11. Резнікова В. Зловживання правом: поняття та ознаки / В. Резнікова // Університетські наукові записки. – Хмельницький : Хмельниц. ун-т управ. та права, 2013. – № 1 (45) – С. 23–35.
12. Бакаєв Д. Природа зловживання правом у правовій доктрині України / Д. Бакаєв // Наук. вісник Нац. універ. біоресурсів і природокорист. України. – 2013. – Вип. 182. – Ч. 1. – С. 34–43.
13. Шишлов Л. До питання про поняття та сутність зловживання правом / Л. Шишлов // Український юридичний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://radnuk.info/statti/249-tioruia-gov/14812-2011-01-19-03-16-54.html>.
14. Вдовичен О. Поняття зловживанням правом / О. Вдовичен // Право і суспільство. – 2008. – № 4. – С. 47–52.
15. Полянський Т. Зловживання правом (загальнотеоретичний аналіз) / Т. Полянський // Право України. – 2010. – № 10. – С. 128–133.
16. Бакаєв Д. Зловживання правом як форма реалізації розсуду в праві / Д. Бакаєв // Публічне право. – 2013. – № 2 (10). – С. 295–300.
17. Курис П. Международные правонарушения и ответственность государства / П. Курис. – Вильнюс : Минтис, 1973. – 280 с.
18. Вдовичен О. Законодавче закріплення категорії зловживання правом / О. Вдовичен // Адвокат. – 2009. – № 2 (101) – С. 30–33.
19. Чувакова Г. Зловживання правом як вид правових аномалій / Г. Чувакова // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 60. – С. 440–445.
20. Онищенко Г. Проблема існування категорії «зловживання правом» / Г. Онищенко // Юридичний журнал. – 2007. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2551>.
21. Тихонович Л. Зловживання правом у сфері трудових відносин як моральна проблема / Л. Тихонович // Зб. наук. праць Харківськ. нац. пед. унів. ім. Г. Сковороди. Серія «Право». – 2012. – Вип. 18. – С. 19–27.
22. Мілетич О. Проблеми юридичної кваліфікації категорії «зловживання правом»: загальнотеоретичний аспект / О. Мілетич // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 60–63.

Олег Ганьба,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права та приватно-правових дисциплін факультету правоохоронної діяльності Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького